

23. I. pl. egyfelől Dahlhaus kritikáját (1987: 14–15.), másfelől Wellmerét (1982: 14–15.)

24. Hozzátehetjük, hogy Adorno, aki ellene volt a közvetlen recepció minden formájának, általában gyanakodott a színpadi zenére. A *VERSUCH*-ban elkerülhetetlen tényként mondja, hogy „*a színházban minden muzikális [Musikalisches] eldurvul*”. (G. S. 13: 72.)

25. Sok ponton különös rokonságot tapasztalunk a kritikus és kritikájának tárgya között (erről később), idetartozik az a messzemenő hasonlóság, amely Adorno Beethoven-interp-

retációja és Beethoven zenéjének Wagner *OPER UND DRAMA* című könyvében adott jellemzése között áll fenn. (Vö. Wagner, 1872, III: 345–347., 384–385., 387–389. stb.)

26. Csak ez teszi lehetővé Marxnak, hogy miközben az emberi szükségletek történeti jellegét hangoztatja, a használati értéket mint az ember és társadalmi környezetének tárgyai közötti „közvetlen-természeti” viszonyt jellemezze. E felfogás további (problematikus) következményeire l. Bence–Kis–Márkus, 1993: 2. fejezet és Markus, 1986: 51–58.

Heller Ágnes

A FRANKFURTI ISKOLA

Farkas János László fordítása

Márkus Györgynek 65. születésnapjára, barátsággal

A Frankfurti Iskola – iskola volt. Nem számít, hogy a „Frankfurti Iskola” nevet csak a hatvanas években találták ki rá, s az iskola tagjai inkább a Társadalomkutató Intézettel, a *Társadalomtudományi Folyóirattal* azonosították magukat, vagy az úgynevezett „kritikai elméletnek” elkötelezett gondolkodók csoportjaként írták le magukat. Mert a „Frankfurti Iskola” név találon jellemzi, miféle viszony fűzte egymáshoz az egykor odatartozókat, milyen természetűek voltak barátságaik, egymás iránti szolidaritásuk, olykor hűtlenségeik vagy torzsalkodásaik, mi volt az alapja összetartásuknak, csalódásaiknak és örömeiknek. Adorno többször is elmélkedett az iskola és a barátság közötti benső kapcsolatokról, de talán sehol olyan plasztikusan, mint a Stefan George és Hofmannsthal levelezéséről írott tanulmányában. Beszél a George-iskoláról („Georgesche Schule”), George és Hofmannsthal barátságáról, e barátság mindegyre kiütkező és soha fel nem oldott konfliktusairól és feszültségeiről. Majd így folytatja: „*Kettejük barátsága szétesik, mielőtt megvalósulna. Akkoriban még a legrendkívülbb teremtőerejű emberek között sem volt lehetséges a barátság pusztá rokonszenv és ízlés alapján, hanem csak a közös ismeret alapján. Ez szolidaritáson alapuló barátság, amely gyakorlatába annak elemeként vonja be az elméletet.*” (GESAMMELTE SCHRIFTEN, 10/1. Suhrkamp, 1977. 218.) Olvashatjuk ezt önvallomásnak is. A Horkheimer és Adorno közötti barátság, de az iskola más tagjai közötti barátság sem élt volna meg, de talán meg sem születhetett volna csupán személyes rokonszenvből vagy tetszésből. Szükség volt hozzá a szolidaritás kötőanyagára is. De mi a szolidaritás kötőanyaga, mi motiválja a szolidaritást? Adorno válasza: közös elmélet mint gyakorlatuk eleme.

Erős állítás ez, mert historizál és általánosít. Adorno nem csak Georgérol és Hofmannsthalról beszél. Azt mondja, hogy két ember, két rendkívül produktív ember között immár nem lehetséges barátság csupán a kölcsönös rokonszenv és tetszés alapján, ez már valójában a George-iskola idején sem volt lehetséges, s ez azóta is így van. Barátságok a XX. században csak ott állnak meg, különösen két nagy alkotóerejű ember között, ahol a barátoknak közös ügyük van. És Adorno közelebről is meghatározta ezt az ügyet. Miféle legyen ez a közös ügy, mely szolidaritást követel és barátságot tesz lehetővé? Nem lehet pusztán elméleti, de csupán gyakorlati sem. Elméleten kell alapulnia, amely a gyakorlatban gyökerezik, és oda hajlik vissza. Ha két ember osztozik gyakorlatuk elméletében vagy valamely gyakorlati irányú elméletben, továbbá ha az elmélet és gyakorlat e közössége szolidaritást követel, akkor és csak akkor képes a nagy teremtőerejű emberek közötti modern barátság legyőzni a személyes viszályokat, feszültségeket, konfliktusokat, a barátság csak akkor bírja ki a bírálgatást és értetlenséget is, s alkalomadtán a gyűlölködés sem rendíti meg. A barátság a modern időkben akkor áll meg, ha több a barátságnál, vagy legalább valami más is. Három elem kapcsolódik így össze: a személyes barátság, a közös ügy és a nagy produktivitás. A modern barátságot olyan elemek kötik szilárdná, amelyek szokásosan nem feltétlen tartozékaik a barátságnak.

Adorno túl kategorikusan fejezi ki magát. A XX. században, mondja, nem lehetségesek már George és Hofmannsthal idejében sem voltak lehetségesek barátságok közös ügy nélkül, legalábbis nélküle nem állják az időt, és nem élik túl a konfliktusokat. Adorno egyszerűen a Frankfurti Iskola helyzetét és tapasztalatát veszi alapul. Ami velük történt, nem történhetett volna másképp. Neki, Adornónak volt egy meghatározó élménye, s az élményt így általánosította és extrapolálta.

Amikor Adorno állítását „kategorikusnak” nevezem, ezt nem metaforikusan értem. Adorno állítása általánosító állítás volt, és extrapolálta is azt. Azt mondta, hogy noha mostanáig – vagyis a XX. századig – voltak másfajta barátságok is, de mostantól fogva ez már nem lehetséges.

Mi, akik – itt és most – Adorno jelenének jövőjében élünk, hozzátehetjük, hogy tévedett. Ha van valami, amivel manapság elvétve találkozunk, az épp a közös ügyön alapuló barátság. Közös ügyek nincsenek, vagy ha vannak, nem annyira jelentősek, hogy össze tudják cementezni nagy teremtőerejű emberek barátságát, hogy túltegyék őket a bírálgatáson, az esetleges igazságtalanságon és az állandó ütközéseken. Barátságok viszont még vannak, s minthogy léteznek, lehetségesek is. Barátságaink manapság – nagyjában-egészében – megint rokonszenvben és tetszésen alapulnak, ahogyan közös érdekek és eszmék is köthetik őket. Ami a barátságot illeti, az úgynevezett nagy produktív emberek – meg a kultúra, politika és mindennapi élet tágan vett baloldali vagy liberális terében mozgó kevésbé produktív, de még érintett értelmiségiek is –, úgy tűnik, közelebb állnak a Nietzsche korához, mint századunk húszas, harmincas vagy akár hatvanas éveire. De nem szeretnék kategorikus lenni. Ki tudja, holnap vagy száz év múlva milyen újfajta barátságok alakulnak ki lehetséges vagy lehetetlen új ügyek körül?

Adorno kategorikus volt, én nem, mint ahogy ma senki sem volna az az én helyemben. A különbség főképp történelmi. Én a magam részéről pillanatnyilag nem kötődöm semmiféle iskolához (ahogy egykor kötődtem). Amikor azonban Adorno írta tanulmányát Georgérol és Hofmannsthalról, ő igenis kötődött, vagy azt hitte, hogy kötődik a Frankfurti Iskolához vagy legalábbis Horkheimerhez, az iskola szimbólumá-

hoz. Ha valaki elkötelezte magát egy ügynek vagy iskolának, hajlani kezd a kategorikus beszédre, a gyors általánosításokra és extrapolációkra. Ez nem személyes jellemvonás, nem is erény vagy gyarlóság. Aki hisz egy ügyben – és amíg hisz –, ilyesféle kategorikus állításokat fog mondani. Aki csak kérdez, és meg sem próbál válaszolni, az inkonzisztens szkeptikus, aki mindent ért, vagy majdnem mindent, vagy semmit sem, aki kíváncsi, de a végsőig tartózkodik az ítélettől, nem fog iskolához csatlakozni. Viszont az iskolához tartozás még az olyan kiművelt kreatív elmét is, mint Adorno, könnyen ítélkezővé és ennyiben szemellenzőssé teszi. De ez a szemellenzőség távolról sem magába forduló. Egy célért támad, a célt szolgálja. És olyan szemellenzőség ez, amely fokozhatja is, bár nem szükségszerűen fokozza – Adornóval szólva – a nagy produktivitást.

Könyvtárnyit írtak már a Frankfurti Iskola és Walter Benjamin kapcsolatáról. Adornót és Horkheimert megvádolták – többek között Hannah Arendt és Hans Jonas –, hogy részben felelősek Benjamin haláláért. Először is azért, mert szorult helyzetében nem támogatták Benjaminget elég pénzzel, és késlekedtek a befogadó nyilatkozat megszerzésében. Ezt a kérdést félreteszem, mert nem tudom megítélni. A másik a cenzúra vádjá. Mind Horkheimer, mind Adorno kért bizonyos változtatásokat a *Folyóirat*-hoz beküldött Benjamin-cikkeken, megkérték, hogy másképp fogalmazzon, némely kifejezéseket másokra cseréltek stb. De emiatt nem kell okvetlenül alacsony indítékokat tulajdonítani nekik. Lehet, hogy valóban féltékenyek, irigyek, fukarak és önzők voltak, nem tudom. De ha mégsem lettek volna azok, akkor is csak ezt teszik. Ameddig az emberek hisznek az ügyükben, többes szám első személyben beszélnek, és nem egyes szám első személyben. Addig meg fogják kérni a kívülállókat vagy félig-meddig kívülállókat, hogy az ő fogalmaikhoz igazodjanak. Addig számítani fog nekik, nagyon is számítani, hogy a *Folyóirat*ukban megjelenő esszé, tanulmány előreviszi- vagy hátramosztítja-e a közös ügyet. Ma is előfordul, hogy folyóiratok átdolgozásra visszaadnak vagy egyszerűen elutasítanak egy cikket, annak ellenére – és gyakran épp amiatt –, hogy az briliáns és eredeti, és indítékaik semmivel sem nemesebbek, mint Horkheimer és Adorno állítólagos motívumai, viszont a középszerűség védelmében kívül más ügyet nem szolgálnak. Az akadémikus cenzúra nem szelídebb, mint a *Társadalomtudományi Folyóirat* cenzúrája, de ami átmegey rajta, sokkal kevésbé eredeti és érdekes.

Kategorikusnak lenni, közös ügyben részt venni és egyfajta cenzúrát gyakorolni (amit csak a kívülállók éreztek cenzúrának): mindez csak ugyanannak a dolognak három oldala. Nevezetesen annak, hogy a Frankfurti Iskola – iskola volt. De az iskolát barátságok is összefűzték. Személy szerint nem volt barátságban mindenki mindenkivel, akit most az iskolához sorolnak. A korábbi nemzedékből, akik Grünberg igazgatósága alatt tartoztak az intézethez, csak kevesen maradtak kapcsolatban Horkheimer és Adorno csoportjával. De még ezen a csoporton belül is Fromm csak Löwenthallal volt barátságban, Horkheimerrel, Adornóval vagy Pollockkal nem, és viszonylag hamar el is hagyta az iskolát, mely erősen helytelenítette elméleti munkáját. Horkheimer és Pollock, Horkheimer és Adorno, Adorno és Löwenthal barátok is voltak, s egyben a közös ügy leglelkesebb zászlóvivői. Időnként Marcuse is benne volt a belső körben, időnként és legvégül ő is másfelé vette az útját.

A közös ügy zászlóvivőjének lenni egyet jelentett azzal, hogy többes számban beszéltek. Többes számban beszélni egyet jelentett azzal, hogy beleszóltak a másik munkájába. Említettem, hogy a kemény mag tagjai ezt az állandó beleszólást sosem tekintették cenzúrának. Elkötelezték magukat, társaik kritikáját úgy fogadták, hogy az hoz-

zárul a közös ügghöz és egyben saját írásuk hitelességéhez. Érdekes azonban, hogy Horkheimert szinte mindig megkímélték. Sőt: cikkei – az utolsó szám kivételével – mindig a *Társadalomtudományi Folyóirat* vezércikkei voltak. Neki külön helye volt. Ő volt az etalon, így aligha lehetett kritizálni, hogy eltér az etalontól. Horkheimer különleges helyzetére még visszatérek.

Az ügy és a barátság egyesítése nagyon kényes kapcsolat. Egyrészt ha valaki barát, jobban tűri a kritikát, olykor még ha sértő is. Ha pedig valaki az ügy elkötelezettje, a baráti kötelességeken túl további kötelességei is vannak. Amikor például Horkheimer Amerikából felújította kapcsolatát Adornóval, ezt írta neki: „*Ha jelenleg egyáltalán lehetségesek termékeny kapcsolatok elméleten dolgozó emberek között, a te és az Intézet közötti rendszeres együttműködés idetartozik...* Egyszerűen kötelességed volt, hogy érintkezésben maradj velünk...” Hadd idézzek most Adorno válaszából: „*Ugyanolyan alkotórésze voltam magának az Intézetnek, mint te, Pollock és Löwenthal. Nem láttad volna a mi barátaink elárulásának, hogy az Intézet érdekében mindenekelőtt ennek a háromnak legyen meg az anyagi biztonsága, mert ők a legproduktívabbak...* Az én esetem sem volt más.” (Idézi: Wiggershaus: *THE FRANKFURT SCHOOL. M.I.T.*, 1995. 156–157.) Amikor Adorno megküldi Horkheimernek a modern zenéről írott művét, Horkheimer, bár tetszik neki a könyv, egyúttal arra inti Adornót, hogy kritikája magát a társadalmat vegye célba. Adorno így válaszol: „*vajon nekünk valóban folytatnunk kell...*” (i. m. 302.). Amikor Marcuse mindkettőjüknek elküldi az *EROSZ ÉS CIVILIZÁCIÓ*-t, Horkheimer a következőképp reagál rá egy Adornónak írt levélben: „*Herbert könyvét egyébként egészen jónak találok... noha a pszichológiai megközelítés nem igazán vonzó nekünk, oly sok dolog van, hogy teljesen el kell fogadnunk.*” A „mi” köre állandóan változik. Mi: a kritikai elmélet elkötelezettjei, vagy mi: a két barát, Horkheimer és Adorno, vagy mi: az iskola kemény magja, ket-tejükön kívül még Pollock, esetleg Löwenthal is. De még amikor a „mi” csak a legszo-rosabb barátokat jelenti, akkor is jelenti az ügyet, mert a személyes kapcsolat az ügy behelyettesítése, minthogy azonos az üggyel, minthogy a személyes barátság is az ügy szolgálatára van szánva. Jól mondta Löwenthal, hogy a „kemény mag” meghatározta az Intézet elméleti tájékozódását. (I. m. 77.)

A történet végén elmúlt az ügy, a barátságok maradtak, már ahol maradtak: az Adorno/Horkheimer/Pollock hármas között. De véget értek a szép napok, amikor az ügy és a barátságok felduzzadtak és egybeömlöttek, s maradt a veszteség és a nosztalgia érzése. Löwenthal így emlékezik: „*Az intézetben töltött első éveim afféle előrehozott utópiát jelentettek; mások voltunk, és jobban tudtuk a világot.*” (Idézi Habermas: „*AN UNMASTERED PAST*”, i. m. 11.) Löwenthal itt tökéletesen írja le, miben is áll egy iskola. Abban az öntudatban, hogy mások vagyunk, s jobban tudjuk a világot.

De mi volt a különbség a Frankfurti Iskola és a hagyományos fajtájú elméleti/filozófiai iskolák között? És mi volt mégis a közös bennük? Mi volt a történelmi helye ennek az iskolának? Mi volt ennek az iskolának oly gyakran emlegetett közös ügye?

A filozófiai iskolák egyidősek magával a filozófiával. Általában különböző korú gondolkodókból állnak össze, akik tanárrá válván is tanulók maradnak, amíg az iskola tagjai. Az iskola fő helyén a mester-filozófus ül, a tökéletes bölcsesség birtokosa, az igazság letéteményese. Még a szkeptikusok is az igazság, a szkepticizmus igazságának letéteményesei. Kell, hogy a mester személyes tekintéllyel bírjon, nemcsak bölcsőbbnek számít, de többnyire karizmatikus személyiség is. Az iskola tagjai a mesterhez szegődtek, és ez nagyjából azt jelenti, hogy az igazsághoz szegődtek. Az iskola intézmény,

bár többnyire önalapítású. Közösség is egyben, olykor szoros, olykor laza kötésű közösség. Többé-kevésbé szigetszerű, a felvétel formálisan vagy informálisan korlátozott, olykor egyenesen szabályozott. Az iskolát gyakran idegen testnek fogják föl, gondolkodásában és életmódjában egyaránt marginálisnak. Marginalitásukban az iskola tagjai különb voltukat látják. A tagok szolidárisak egymással, az igazság nevében szolidárisak. Vagyis az iskola tagjai pontosan abban a hitben vannak, ami Löwenthal tanúsága szerint a Frankfurti Iskola mindvégig vallott meggyőződése volt: „*mások vagyunk, és jobban tudjuk a világot*”. Minthogy az iskola tagjai mindenki mástól különbözőnek és különb tudásúnak tekintik magukat, erősen polemikus a magatartásuk más iskolák igazságaival és a pusztá vélekedéssel szemben. Már csak ezért is kritikusak.

Az iskolák között nagy különbségek vannak. Egyeseket közös és szoros életmód jellemez, másokat nem. Egyesek sajátos gondolkodási stílust ápolnak, mások nem. Egyesek szektaszzerűen zártak, mások nem. De osztoznak az előbb felsorolt jellemvonásokban: viszonylag elszigeteltek, különbnek érzik magukat, a dolgokat jobban vagy egészen másképp tudják, mint a többiek, az igazság letéteményesei. Ebben a meggyőződésben ülik körül a mestert, az iskola fejét.

A modernitás hajnalán a hagyományos filozófiai iskolák kifulladtak. Descartes-nak nem volt iskolája, Leibniznek sem, Spinozának sem. A modern filozófusok a maguk útján járnak, a filozófiai közösségek eltűnedeztek. Léteztek iskolapótlékok, főleg és elsősorban az egyetemek, az akadémiai tanulmányok ekkor feljövőben lévő intézményei. De professzor és hallgatói között egészen más a viszony, mint mester és tanítványai között, bár a kettő olykor átjátszik egymásba. Új a viszony dinamizmusa. Míg a hajdankor tanítványainak legfőbb törekvése az volt, hogy őrizték a mester igazságát, és átadják a tanítványok következő nemzedékének, hacsak új, saját iskolát nem alapítottak, a modern időkben a mester művének kritikája, sőt olykor megdöntése vált – akarva-akaratlanul – a hallgató első feladatává. Igaz, vannak „közbülső” jelenségek. Gondoljunk csak a berlini egyetem diákjára és a hegelianus iskolára. A diákok viszonya a professzorhoz emlékeztetett a régi tanítvány-mester viszonyra. A mester előadásainak és könyveinek közreadásán végzett aláztatos munkájuk közel állt a régi veretű odaadáshoz. De a régi mesterek interpretálásával foglalkozó iskolák, mint a marburgi és a heidelbergi kantianus iskola, kínáltak ugyan közös tudást, érdeklődést, megközelítésmódot, olykor lojalitást, de semmi egyebet. A teoretikus elvbarátok olyan csoportjait, mint a Bécsi Kör, aligha lehet iskolának nevezni a szónak akár régi, akár modern értelmében. Ahol nincs a középpontban egy mester, ott nincs régifajta iskola, s ahol nincs más közös ügy, mint bizonyosfajta filozófia vagy tudomány üzése, ott nincs modern iskola.

A XIX. században az iskolákat többnyire „izmusok” helyettesítették. A marxizmus nem volt iskola. Marxnak nem volt iskolája, és sietett is leszögezni, hogy ő sem marxista. Az iskolákban és az izmusokban talán annyi a közös, hogy ezek is, azok is elismernek egy közös forrást, és ennek a közös forrásnak az interpretációjára formálnak jogot. Az izmusokat mozgalmak is megjeleníthetik és képviselhetik. Az „isták” általában az igazság letéteményeseinek tekintik magukat, de minthogy a forrást eltérően interpretálják, a közös forrás nem elégíti ki az igazság kritériumát. Akik egy izmushoz csatlakoznak, nem lesznek barátok a közös elméleti ősfolytán, sőt gyakran elkeseredett és halálos ellenségekké válnak. Nem alkotnak közösséget, s ha igen, más okból, nem olvassák egymás kéziratait, még ha írnak is ilyeneket, talán még ismerni sem ismerik egymást. A marxisták az eredeti mesteralakot, Marxot az interpretációk különböző mesteralakjaival veszik körül.

Ismétlem: Marxnak nem volt iskolája. Freudnak viszont volt. De a freudizmus nem azonos a Freud-iskolával. Mint ahogy az utóbbi sem azonos a pszichoanalitikus mozgalommal. A freudizmus is izmus, ugyanúgy, mint a marxizmus. De Freud iskolája volt – és itt érek voltaképpen mondandóhoz – az első *modern* iskola. Modern iskola, amely már felmutatta mindazt az alapvető vonást, amely a Frankfurti Iskolára jellemző volt. Freud iskolájának tagjai barátok voltak, és volt közös ügyük. A közös ügy a pszichoanalízis volt. Személyes sértettségüket és csalódottságukat sokszor elfojtották a közös ügy kedvéért. Tudták, hogy mások, mint a többiek, s hogy mindent jobban tudnak. Kicsiny, többé-kevésbé elszigetelt és marginális csoportot alkottak. A tudomány lázadói voltak. Lázadtak a környező társadalom előítéletei ellen is. Ők is egy gyakorlathoz kapcsolódó elmélet részesei voltak. Ők is hittek a lojalításban, megvetették az árulást. (Jungot például árulónak tekintették, amikor véleményt változtatott a pszichoanalitikus elmélet dolgában.) Olvasták egymás kéziratait, s nem titkolták csalódásukat, ha az olvasmány nem felelt meg várakozásaiknak. A „mi” nyelvén beszéltek. S volt mesterük, aki az igazság karizmatikus letéteményeseként ült az iskola fő helyén.

Mi az új egy ilyen iskolában? Főleg és elsősorban a környező világhoz való viszonya. A Freud-iskola felforgató volt, mint minden XX. századi iskola. Mihelyst elvesztik felforgató voltukat, az iskolák bomlásnak indulnak. A modern iskolák – és ez egyik gyakorlati elemük – bizonyos értelemben önellentmondók. Ugyanis ezek az iskolák egy-egy baráti csoport viszonylag zárt világát jelentik, és pontosan ez az az utópia, amiről Löwenthal beszélt visszaemlékezéseiben. Ügyük azonban az, hogy igazságukat elismertessék, víziójukat elfogadtassák, gondolataikat elterjesszék a gyakorlatban, mind általánosabb elismerésre törekednek. Nem elég nekik, hogy könyveket írnak, hanem folyóiratokat is kiadnak, mert eszméiket el szeretnék hinteni szerte a világban. Informális és maguk által intézményesített intézményt alkotnak, de ügyük arra is kiterjed, hogy gondolataik, elméleteik, eszméik bebocsáttassanak minden fontosabb és jelentősebb intézménybe. Felforgatók, és azt kívánják, hogy elfogadják és elismerjék őket.

Iskola volt-e az egzisztencializmus? Bizonyosan nem. De Sartre-nak volt iskolája kávéházi asztala és folyóirata, a *Les Temps modernes* körül, melybe Simone de Beauvoir, Merleau-Ponty, Camus és még néhány barátja tartozott. Megvolt a maga árulója, „Jungja” is Serge Mallet személyében. A Sartre-iskola is lázongó, felforgató volt, magát marginálisnak tekintette, jöllehet az egyik legnépszerűbb mozgalom volt a második világháború után, és egyben gyakorlati-politikai irányú filozófia is volt. Az iskola mint iskola végül 1968-ban omlott össze, amikor felforgató volta megkérdőjeleződött. A régi barátok barátok maradtak, új barátok jöttek, a *Folyóirat* maradt, voltak közös dolgaik, de nem voltak többé iskola.

A Frankfurti Iskola voltaképpen a második iskola volt századunkban (Freud után és a Sartre-iskola előtt), és egyben *szabadunk első autentikusan modern filozófiai iskolája*. A Freud-csoport nem tekintette magát filozófiai iskolának. A pszichoanalízist tudománynak fogták föl. Mint tudjuk, eleinte a Frankfurti Iskola önértelmezése is ez volt. Kezdetben az igaz (és gyakorlatban releváns) modern társadalomtudományt akarták megteremteni. Mind a *Folyóirat* címe, mind az Intézet neve ezt a megközelítést hirdeti. Csak később, az Egyesült Államokban, a harmincas évek végén kezdték magukat úgy is vagy főleg úgy azonosítani, mint filozófiai iskola, természetesen mint olyan filozófiai iskola, amelynek első és legfőbb témája a társadalom. A szociológiához is kapcsolódtak.

Szeretném kiemelni, hogy ez szintén újdonság. A modern filozófusoknak rendszerint nem volt iskolájuk. A szociológusoknak sem. Nincs Weber-iskola, s amint

Arendt visszaemlékezéseiből tudjuk, Heidegger határozottan viszolygott attól a gondolattól, hogy tanítványai legyenek és iskolát alapítson. Wittgenstein cambridge-i köre filozófiai gondolközösség volt, de nem iskola. Marcuse Heideggernél tanult, de a Frankfurti Iskola tagjának állt. A Frankfurti Iskola más tagjai (mint Horkheimer) a marxi (vagy egyenesen marxista) tradíció és inspiráció felől érkeztek.

A huszadik századi iskoláknak van egy szembeűnő új vonásuk. A modern iskolák tagjai az iskola szolidaritása ellenére, a többes szám első személy gyakori használata ellenére, annak ellenére, hogy az ügy érdekében öncenzúrát gyakoroltak, gondolkodói élettörténetük kezdetétől alkotó életük legvégéig független tudósok voltak. Ezen nemcsak azt értem, hogy megvolt a saját gondolkodási stílusuk, hanem azt is, hogy megvolt a saját érdeklődésük is, egészen különböző filozófiai vagy elméleti munkatervekbe vetették be magukat. Ez a változás, melyet először ténylegesen a Frankfurti Iskola vezetett be, s mely azután a Sartre-iskolában, később pedig a Budapesti Iskolában is gyakorlattá vált (mely utóbbit belülről ismerem), belsőleg összefűgg egy nagyon fontos dologgal. Ezt a következőképpen summázhatnám: *az ügy váltotta fel az igazságot*. Az ügynek persze okvetlenül van valami köze az igazsághoz, mert a „mi jobban tudjuk” meggyőződését lehet úgy is olvasni, hogy mi vagyunk, akik tudjuk az igazságot. De nem egészen. Mert a modern iskolában *az igazság nem olyasmi volt, amit a mester kezéből vagy szájából kapunk, hanem az utat jelentette, amelyet járnunk kell, ha el akarunk jutni a legigazabb belátásokhoz*. Ha valaki figyelmesen olvassa Horkheimer manifestumait (még visszatérek rájuk), látni fogja, hogy azok rendszerint az igazsághoz vezető utat cövekelik ki, útjelzőket állítanak, megmutatják a híveknek, merre térjenek, hogy jófelé haladjanak, de nem mutatják föl a tiszta és egyszerű igazságot, kivéve a kordiagnózisokat. Talán ezért hat ma Horkheimer kiáltványstílusa oly idegesítően. Többnyire még csak nem is nagyon rejtett parancsokat ad ki barátainak címezve, hogy a jövőben ezt tegyék és ne azt tegyék, és jobb teoretikus-magatartásra inti őket. De még ez a kínos kiáltványstílus is az új titokról árulkodik: hogy az ügy az igazsághoz vezető utat jelenti, nem pedig a készen kapott vagy felfedezett igazságot.

Az iskola tagjai vagy legproduktívabb tagjai eszerint mást és mást tesznek, külön-külön területen járulnak hozzá a közös üggyhöz. Horkheimer nyilvánvalóan osztotta Lukács álláspontját, hogy egy jó háztartásban mindennek hasznát lehet venni. Azt is fontosnak tartotta, hogy a *Folyóirat* lefedje a tudás különböző területeit, különösen a szemlerovatban, s nem követelte, hogy a recenzeált könyvek okvetlenül politikailag korrektek legyenek. Löwenthal, aki a szemlerovatot szerkesztette, ezzel járult hozzá – Habermas szerint (THE FRANKFURT SCHOOL IN NEW YORK, in: Judith Marcus–Zoltán Tarr [szerk.]: FOUNDATIONS OF FRANKFURT SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES, 59.) – a folyóirat lényegéhez. Horkheimer, aki a követendő recenziós irányelveket megfogalmazta – ahogy minden irányelvet –, így írt: „*Minthogy a jelenlegi szellemi zűrzavarban különösen nagy szükség van arra, hogy állhatatosan kutassunk bizonyos eszmék után a társadalomelmélet különböző területein, mindenféle filozófiai gondolkodásnak a legnagyobb érdeke fűződik ahhoz, hogy nyomon kövesse az egyes diszciplínákon belül folyó munkát... Az elméleti viszonyulás különbségei ebben az esetben sokkal kisebb szerepet játszanak, mint a különös tartalom tisztázása.*” Horkheimernek nyilvánvaló volt, hogy bármi fájó, minden írott szöveg – kivéve a *Társadalomtudományi Folyóiratot* – csak szellemi zűrzavarról tanúskodik, de egy jó háztartásban mindennek hasznát lehet venni, ha a dolgokat a helyükre tudjuk tenni.

Az Iskola kemény magjának tagjai, de olykor a perifériához tartozók is úgy érezték, hogy van ügyük, hogy ez az ügy mindennél fontosabb, és – többek között – abban áll, hogy rendet teremtsenek a szellemi zűrzavarban, és erre csak ők képesek, mert ők azok, akik „mindent jobban tudnak”, s akik ezért maradtak *ecclesia pressa*. Távol álljon tőlem, hogy ezt a meggyőződést önámításnak állítsam be. A Frankfurti Iskolának valóban volt ügye, s ha ennek az ügynek nem volt is olyan világtörténelmi jelentősége, amilyennel felruházták, de jelentősnek jelentős volt. Csakugyan *ecclesia pressát* alkottak, s elsősorban nem azért, mert mindent jobban tudtak, vagy mert ők és egyedül ők tudtak volna rendet csinálni a szellemi zűrzavarban, hanem más okokból, bár az egyik ok csakugyan az volt, hogy másképp és jobban gondolkodtak, mint a baloldali mozgalmak teoretikusai és az akadémiai tudományosság. Ha nem lett volna meggyőződésük, hogy mindent jobban tudnak, hogy közösségük elsősorban és mindenekelőtt mélyebb belátásuk folytán *ecclesia pressa*, ha nem hitték volna, hogy ez a meggyőződés serkenti a kreativitást, az iskola létre sem jött volna. Löwenthal egy interjúban elmondja, hogy mindig lázadó volt, vonzódott mindenhez, ami ellenzéki, hogy mindig a világtörténelem veszteséinek oldalán szándékozott lenni (ahogyan Benjamin is!). (In: Martin Jay [szerk.]: LOWENTHAL REMEMBERS.) A *status quo* elleni indulat mindig és mindenütt tápja volt a rajongásnak. Nemcsak jobban tudtak mindent, de *jobbak* is voltak bárki másnál, mert becsúgyuk túlmént azon, hogy jó állást szerezzenek, hivatalos elismerést kapjanak, sok pénzt keressenek vagy hogy egyszerűen békében éljenek. Volt valami a nietzschei felsőbbrendűségi érzésből a Frankfurti Iskola kemény magjában. Patrícusok voltak, akik messze fölötté álltak a tömegnek és a sokaságnak mind Németországban, mind Amerikában.

Valamiféle elitizmus nélkül nincs iskola. De az már nem szükséges, hogy épp efféle legyen. A Frankfurti Iskola elitizmusának stílusában – ha tartalmában nem is – volt valami a kemény mag társadalmi hátteréből. Az elitizmus egy darabig közös volt, de később más-más alakot öltött az egyes tagok gondolkodásában. Azt mondhatjuk, hogy Horkheimer, Adorno radikális kulturális pesszimizmusa, és ez áll AZ EGYDIMENZIÓS EMBER Marcuséjára is, belsőleg összefüggött az elitizmussal. Ez persze semmit sem mond a művek *tartalmáról*, melyek a kulturális pesszimizmus különböző változatait nyilvánították, még kevésbé igazolják vagy teszik kérdésessé magát a kulturális diagnózist.

Már beszéltem a Frankfurti Iskola életének belső feszültségeiről. Az iskola tagjai marginálisak voltak, vagy legalábbis *ecclesia pressának* tekintették magukat, ugyanakkor szerettek volna intézményesülni, eszméiket közelebb akarták vinni a centrumhoz, elismertetni őket. De a történetben az az érdekes, *hogy közben változott az a centrum is, melyhez képest a szélén levők meghatározták a maguk azonosságát*. Nem maradt ugyanaz a közép. Röviden szólva először a baloldali-szocialista gyakorlati elmélet centrumaival szemben voltak marginálisak, később az akadémiai szociológia és filozófia centrumaival szemben.

Amikor Horkheimer átvette a Társadalomkutató Intézet igazgatását, az intézet a frankfurti egyetemen belül működött. Horkheimer ekkor nagyon fiatal volt. Semmi esetre sem érezhette magát a hivatalos tudományosság margóján. Nagyon gyors és sikeres karrier volt az övé, mely biztos jövedelemmel járt a milliomos barát, Felix Weil adománya jóvoltából. Mellékesen szólva, szerintem ez a karrier minden akadémiai mérce szerint érdemtelen volt. De akkor miért érezte magát Horkheimer mégis lázadónak, mégis marginálisnak? *Az, hogy hol a margó, attól függ, hol a közép.*

Horkheimer álma (amely akkor lett valóság, amikor már nem is álmodta) ebben az időben az volt, hogy jelentősen hozzájáruljon a marxi társadalomelmélethez. Marxit mondok, nem marxistát, mert Horkheimert elsősorban és mindenekelőtt maga Marx inspirálta, miként az Intézet más tagjait, akik közül egyeseket egy időre bevettek a frankfurti kemény magba, mint Marcusét, aki Heideggertől a fiatal Marxhoz fordult a párizsi kéziratok publikálása után, ami Fromm művére is hatással volt. Mint ismeretes, Wittfogel és Neumann akkoriban tisztán és egyszerűen marxista volt, és Horkheimer előtt, Grünberg alatt marxista volt az Intézet is. Akkoriban Lukács és Korsch hatása volt jelentékeny.

Horkheimer meggyőződése nem volt önámító. A Frankfurti Iskola valóban marginális volt, meg lázadó is ahhoz a centrumhoz képest, amely akkor orientációs pontja volt, s ez: a marxi, forradalmi, szocialista, baloldali gondolkodás. A marxi örökséget abban az időben, csakúgy, mint korábban és a következő évtizedekben is, a marxizmusokkal azonosították. Volt leninista marxizmus, szociáldemokrata marxizmus, kicsit később trockista marxizmus, sztálinista marxizmus és mindenféle más marxizmus. De mindegyikük *izmus* volt, és minden izmus pártokba és mozgalmakba, szóval politikai szervezetekbe vagy hatalmi gépezetekbe volt betagolva vagy azokat fejezte ki. Még a pártokból kizárt vagy kiábrándultan kilépő értelmiségiek is úgy fejtették ki gondolataikat, mint pártoknak és mozgalmaknak szóló ajánlásokat. Egy másik kommunista pártra vagy egy másik szociáldemokrata pártra akartak hatni, de mindig pártra. Nos, a Társadalomkutató Intézet és a *Társadalomtudományi Folyóirat* Horkheimer alatt valóban más volt, vagy inkább más lett. Horkheimer nem kötődött semmilyen párthoz vagy mozgalomhoz akkor sem, amikor főleg Marx művéből merítette az inspirációt, akkor is olyan intézetet akart, ahol főleg az elmélet szerveződik, ahol a politikai pártok konkrét konfliktusaitól, sőt konkrét célkitűzéseitől függetlenül lehet gondolkodni és diagnózist adni a társadalomról. Politikusnak maradni, de nem rövid távú politikai célokról faragni elméleteket: ez volt Horkheimer álma. Akkoriban, amikor Horkheimer lett az Intézet igazgatója, nagyon kevesen voltak a szocialista baloldalon, akik a kérdéseket így vetették fel. És még kevesebben hitték a politikai spektrum baloldali szocialista térfelén, hogy az egyéni alkotóerő a viszonylag független gondolkodásban nő fel, s hogy az egyéni alkotóerő fokozása fontos dolog, s hogy lehet szolgálni egy ügyet úgy, hogy az ember ne váljon egy politikai gépezet abszolút kiszolgálójává. Horkheimer és barátai politikai irányú elméletet akartak, de politikai gépezetet nem. És gyakorlati törekvésen szabad törekvést értettek. Dolgozunk kritikai elméletünkön, azon munkálkodunk, hogy diagnózist adjunk a jelen világról, diagnózisunkat bármely mozgalom vagy intézmény elfogadhatja (és mindegyiknek ajánljuk), és ha elfogadja, jobban fog működni. Ez a felfogás nemcsak marginális volt, hanem bizonyos értelemben nevetséges is. A királyok sosem hallgatnak a filozófusokra. Márkus György hívta fel a figyelmemet arra, hogy azért Horkheimer életében is voltak pillanatok, amikor megkísértette a gondolat – például A NÉMET MUNKÁSOSZTÁLY TEHETETLENSÉGE című tanulmányában –, hogy elméletet nyújtson a kommunizmus és szociáldemokrácia legjobb elemeiből alakítandó új párthoz. De ezek a pillanatok múltó epizódok voltak.

Gyakran vádolták azzal a Frankfurti Iskolát (többek között Phil Slater), hogy elfordult a gyakorlattól. A vádra Löwenthal a következő *bon mot*-val válaszolt: Nem mi fordultunk el a gyakorlattól, a gyakorlat fordult el mitőlünk. Én kissé másképp látom. Az iskola az elméletet kezdetben gyakorlati céllal fogta föl, kezdetben marxi szelvényben, később egyre kevésbé úgy. A radikális kultúrkritika és kulturális pesszimizmus

kibontakozásával párhuzamosan a Frankfurti Iskola, úgy tűnt, elfordult a gyakorlati teendők felől. Ez azonban csak azt jelentette, hogy elvesztették a reményüket, hogy ténylegesen bele tudnának szólni a dolgok alakulásába. De – Horkheimer kivételével – egyikük sem vesztette el egészen a hitét valamiféle e világi megváltásban. Adorno és Marcuse kulturális pesszimizmusának volt egy zsidó mélyárama. A Messiás bármikor eljőhet, de leginkább a legsötétebb időkben. Horkheimer feladta ifjúsága álmait, és Adorno, jóllehet mindig sóvárgott a megváltásra és kiengesztelődésre, hűséges lovaként Horkheimer befolyása alatt maradt. De, mint mindig, a radikális pesszimizmus könnyen átszökken a radikális reménybe. Lásd: Marcuse 1968-ban és utána.

Az akkori szocialista baloldaltól való távolságon kívül volt egy másik tényezője is a korai Frankfurti Iskola marginalitásának. Az iskola minden tagja zsidó volt. Igaz, nem vették tudomásul, hogy ez is hozzájárult lázadó attitűdjükhöz, azt sem, hogy zsidóságuk problémát jelenthet, hiába éltek abban a Németországban, amely akkor már kész volt a náciizmus karjába omlani. Továbbá, bár különböző családi háttérrel érkeztek, mind polgári fiatal emberek voltak, és – szemben Benjaminszal – szüleik dédelgetett gyermekei. S még ha fellázadtak is atyáik ellen, az atyák könnyen visszafogadták őket, mert mély tisztelettel viseltettek a szellemi teljesítmény iránt. Így a (nemsokára túlságosan is sikeresen elegyengetett) nemzedéki konfliktus energiái is a közös ügy lázadó magatartásába folytak be.

Az emigrációban az első pillanattól kezdve, hogy letelepedtek New Yorkban, az ügy kezdett eltolódni. A centrum, mellyel szemben a Frankfurti Iskola marginálisként határozta meg magát, egyre kevésbé a marxizmus vagy a baloldali szocialista elmélet volt. Ezt az óvilágban hagyták, és Hitler hatalomátvétele eltörölte a színről. Ráadásul a marginalitás egyes régi feltételei új megerősítést kaptak, és a marginalitás új tapasztalatai társultak hozzájuk. Löwenthal szerint antiszemitizmust először az Egyesült Államokban tapasztaltak. Továbbá fel kellett fedezniük, hogy kulturális stílusuk és gondolkodásuk teljesen idegen az új miliőtől. Németországban zsidók voltak, Amerikában németek. De ez a kettős elidegenedés valamiképp sarkallta elméleti tevékenységüket. Fel kellett dolgozniuk a kulturális sokkot, s ebben és ezáltal eltolódott az a centrum is, melyhez képest a marginalitás öntudatát fenntartották.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az Intézet nem csak alkalmazkodásból, nem csak egyes tagjainak viszonylag független megélhetése végett vett részt empirikus szociológiai kutatásokban, melyeket a család, a rádió, az autoritárius személyiség és az előítéletek tárgyában folytattak. Ez is arra szolgált, hogy az elméletet valamiképp a gyakorlathoz kössék, még ha az utóbbi mást jelentett is, mint korábban. Ezenkívül ezek a kutatások olyan vállalkozások voltak, melyekben a kollektíva, az iskola mint olyan vehetett részt, vagy legalábbis vehetett volna részt.

Horkheimernek egy Adornóhoz intézett, már idézett levelében – Adorno csak 1938-ban érkezett Amerikába – olvassuk a következő mondatot: „*Mi vagyunk az egyetlen csoport, melynek egzisztenciája nem függ a fokozatos asszimilációtól, az egyetlen csoport, amely fenn tudja tartani és még tovább is tudja fejleszteni azt a viszonylag fejlett elméleti szintet, melyet Németországban elértünk.*” (Wiggershaus, i. m.) Fokozatos asszimiláción az amerikai tudományossághoz és különösen az amerikai pozitívizmushoz való hasonulást érti. Az ügy ennél a stádiumnál kezd eltolódni. A centrum, amellyel szemben a Frankfurti Iskolának, pontosabban a kritikai elméletnek most érvényesülnie és fejlődnie kell, az *akadémiai elméletek*, mind a pozitívizmus, mind a metafizika. A háború után a fundamentális ontológia is felkerül a listára. A fundamentális ontológia, mint Adorno mond-

ja, megegyezik a pozitívizmussal a metafizika elleni harcban. De a fundamentális ontológia ugyanolyan kritikátlan, mint a pozitívizmus. „*So wenig der Geist das Absolute ist, so wenig geht er auf im Seienden. Nur dann wird er erkennen, was ist, wenn er sich nicht durchstreicht. Die Kraft solchen Widerstandes ist das Einzige Mass der Philosophie heute.*” [„A szellem nem az abszolútum, de nem is oldódik fel a létezőben. Csak akkor fogja megismerni, ami van, ha nem törli el magát. Az ilyen ellenállás ereje ma a filozófia egyetlen mértéke.”] S hozzáteszi, hogy a filozófiának abszolút modernnek kell lennie. (Adorno: GESAMMELTE SCHRIFTEN, 10/2, 463.) Az idézet sokatmondó: a kritikai elméletben abszolút modernnek lenni nem más, mint abszolút kritikusnak lenni és ellenállni.

A kritikai elmélet (filozófia) most azt jelenti: legyen az elmélet *die Philosophie des Widerstandes*. Az ügy mostantól: az ellenállás. *A mi ellen és a hogyan* változik, de az ellenállás marad. (Megint az idős Horkheimer kivételével.) Zárójelben jegyzem meg, hogy ez a „Widerstand” nem asszociálta a náciizmussal, vagy ahogy akkoriban mondták, a fasiszmussal szembeni ellenállást. Először is a Frankfurti Iskola tagjai a fasiszmust a kapitalizmus szükségszerű vagy véletlen kinövésének tekintették. De még azután is, hogy változott értelmezésük és programjuk, a Frankfurti Iskola kemény magja sohasem ismerte el az antináci ellenállást a maga középponti ügyének vagy témájának. Ezt úgy tekintették volna, mint speciális (zsidó) érdekű témát, szemben az Egyesült Államok háborús erőfeszítésével. De azért nem tettek le arról, hogy elméletileg megértsék a fasiszmust, mindenekelőtt általános terminusokban, vagyis történetileg és pszichológiailag, mint A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJA „Antiszemitizmus” fejezetében és az autoritárius személyiségről készült tanulmányokban. (Neumann a BEHEMOT megírása idején már nem számított az iskola tagjának.) Igaz, a holocaust mitikus-diabolikus dimenziói akkor még nem voltak ismeretesek. Adorno utóbb tett kijelentése, hogy Auschwitz után nem lehet verset írni, úgy is tekinthető, mint a démonikussal szembeni tehetetlenség tudatának megkétszerezett adója. Mindenesetre, minthogy a Widerstand nem jelentette a náciizmus elleni Widerstandot – még ha az Iskola három tagja a háború alatt amerikai hivataloknak dolgozott is –, az Iskola tagjai a szövetségesek győzelmét nem mint saját ügyük győzelmét élték meg, és nem érezték, hogy bármi kötelezettségük van Európa jövőjével szemben.

A kritikai elmélet nem csak kritikai társadalomelméletet jelentett, kivéve a kezdetkor. Mindent kritika tárgyává kellett tenni. De Horkheimer kiemelte a kritika „immanens” jellegét. Ez új megközelítés volt a baloldali elméletben, amely szokás szerint a gyanúsítás hermeneutikájával és a leleplezés eljárásával dolgozott. És új megközelítés volt az akkoriban pozitívista hajlamú akadémiai filozófiában és szociológiában is. A kritika hatókörének és tárgyainak bővülésével, családi háttérükből és korábbi érdeklődésükből fakadóan a Frankfurti Iskola tagjait mélyen – és úgyszintén kritikusan – foglalkoztatta a pszichoanalízis, különösen Freud művei, kivált pedig kései művei. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a Sartre-iskola fejlődésében: Freud kezdeti éles elutasítása után a pszichoanalízis egy sajátos ága mégis felvétetett az egzisztencia filozófiájába. Ha valaki abszolút modern akar lenni, aligha kerülheti el ezt a lépést.

Hadd térjek vissza a kiinduláshoz. A Frankfurti Iskola lassú halála azután kezdődött, hogy Horkheimer és Adorno visszatért Frankfurtba. Az ügy elveszett. Minthogy Adorno és Horkheimer nem tudta megint odébb tolni ügyüket, mint korábban tették, ellenállásuk tárgyatalanná vált. Az a meggyőződés, hogy a dolgokat jobban tudják, mint mások, önmagában nem tart fenn iskolát, ha hiányzik hozzá az a meggyőződés, hogy ez a tudás számít a világban. Adorno még kitarthatott olyan ügyek mellett, mint a

pozitivizmus, a fundamentális ontológia bírálata és a kultúrkritika, de beszélt légyen továbbra is többes számban, mégiscsak egyes számban filozofált. Ahogyan Marcuse is Amerikában. Ami Horkheimert illeti, ő egyetemi professzor lett, majd hamarosan a frankfurti egyetem rektora. Korábbi diákjai (mint Thomas Leithauser) tanúsága szerint jól felépített és remek szemináriumokat tartott, például a francia materialistákról. Bizalmatlan is volt nemcsak a lázadókkal, hanem a kritikus elmékkel szemben. Ismeretes, hogy megakadályozta Habermas frankfurti habilitációját. Mondjuk ki kereken, 1948 után a Frankfurti Iskola már nem létezett, csupán a nevében. Professzorok maradtak és diákok. Adorno hallgatói közül sokból lett kiváló tudós: Habermas, Wellmer, Offe, Negt és mások. De ahogyan nem volt Heidegger-iskola (hallgatóinak impozáns listája ellenére), úgy Adorno-iskola sem volt. Talán csak a korai Habermas művelt és Alfred Schmidt művel még mindig olyasmit, ami emlékeztet az Intézet és a *Folyóirat* régi, hagyományos témáira. Adorno korábbi diákjai barátok maradhattak vagy sem, hathattak egymásra vagy sem, de nem egyesültek iskolává. Talán – az élő organizmus kivételével – mindig is nehéz meghatározni, meddig tart egy alany (hüpokeimenon) azonossága a változásokon keresztül, s mikortól nincs többé, mert sem a keletkezés, sem a pusztulás nem rögzíthető pontosan az időben. A Frankfurti Iskola pusztulásának pontjával azt az időt választom, amikor az iskola korábbi magjának már nem volt közös ügye, s az ifjabb generációt már örökösöknek vagy követőknek tekintették, de nem tagoknak, és Horkheimer, az iskola mestere, még örökösöknek és követőknek sem tekintette őket.

A legfogósabb kérdés nem a Frankfurti Iskola ügye, hanem az Iskola középpontja. Egy filozófiai iskolában normális esetben a legjelentékenyebb és legkreatívabb tag áll középen, de legalábbis egy olyan kreatív személyiség, aki valamikor eredeti és jelentékeny volt. Így volt ez a Budapesti Iskolában, Lukács Györggyel a közepén. De a Frankfurti Iskolában nem így volt. Horkheimer állt középen. Csakhogy ő nem volt sem különösebben kreatív, sem eredeti, sem jelentékeny. Még „termékeny” sem. Leo Löwenthallal készített interjújában Dubiel többek között utal arra, hogy Horkheimer tervezte a társadalmi élet átfogó elméletének megírását. Löwenthal válaszából kihallik az ingerültség: *„Hát ide figyeljen. Horkheimer sohasem írt ilyen könyvet. Ez nem véletlen. Ha úgy tetszik, össze lehet gyűjteni egy kötetre való esszét, amint az meg is történt, a kötetnek kell egy cím, legyen Kritikai Elmélet. De ettől az még nem lesz rendszeres elmélet.”* (Löwenthal: AN UNMASTERED PAST, i. m. 75.) A kérdés azonban nem az, hogy Horkheimer csak esszéket vagy aforizmákat írt. Vonakodnék ebben az esetben „csak”-ot mondani, hiszen Nietzsche is ezt művelte, a Frankfurti Iskolában pedig Adorno majdnem minden munkájában az aforisztikus stílust vagy az esszéstílust gyakorolta. Inkább az a probléma, hogy Horkheimer – az elméletalkotásban – nem volt különösebben jelentékeny. Főleg programokat és manifesztumokat írt, melyekben kijelölte másoknak, milyen úton járjanak. Igaz, ezek az írások – mint a hagyományos és a kritikai elmélet különbségéről szóló – az akkor adott történelmi kontextusban állhattak elméleti útjelzőként, de ma már nem inspirálnak. Nemcsak A FELVILÁGOSODÁS DIALEKTIKÁJA Adorno könyve, de az ECLIPSE OF REASON-t is (bár egyedül Horkheimer neve alatt jelent meg) Adorno inspirálta, és talán ő is dolgozta ki. Mondjuk ki kereken: Horkheimernek kevés tehetsége volt a társadalomelmélethez és társadalomfilozófiához, míg iskolája több tagjának nagy tehetsége volt hozzá. Kivált Adornónak, aki nagyon is kreatív volt, aki állandóan az alkotás lázában élt. Igaz, Adornónak nem minden írása érdekes ma, de

sokuk igen. Adornót újra lehet olvasni, és műveiben minden újraolvasás után talál az ember valami újat és meglepőt, még ha a mű zavaros is, mint a NEGATÍV DIALEKTIKA. Horkheimer azonban nem mond semmi újat a mai olvasónak. Olykor még Fromm is tud meglepetést okozni a maga antropológiai humanizmusával (például Sztálin és Hitler pszichológiai jellemképének összehasonlításával), Marcuse EROS AND CIVILIZATION-je is őrzi frissességét, és megvilágító lehet. Még Löwenthal irodalomszociológiája is kínál némi kiindulópontokat. Csak Horkheimer műve nem kínál semmit vagy semmi újat a mai olvasóknak. Sőt apodiktikus és iskolamesteri stílusa bosszantóan hat. Számomra talány, miért rendelte alá magát Adorno mindig Horkheimernek, miért hízelgett neki (mert azt tette), miért nézett fel rá, és miért kért tőle eligazítást, amire sohasem volt szüksége. Persze a Horkheimerrel való szembekerülés egyet jelentett az iskolából való kiűzetéssel. De miért?

Horkheimer az Intézet igazgatója volt. Ő rendelkezett a pénz fölött is. Az emigrációban is biztos megélhetése volt. Mindig jobban volt eleresttve, mint az iskola többi tagja. Ez megmagyarázhat egyet s mást, de nem mindent. Horkheimer például nem volt nagyon bőkezű vagy lojális. Adornónak ötvenhét éves koráig kellett várnia a frankfurti katedrára, mert Horkheimer, aki kezdettől professzor volt, politikai okokból nem akarta kinevezésének ügyét előhozni. És Adorno még csak nem is zúgolódott. Miért?

Talán karizmája volt a Mesternek. Ezt nehéz megítélnie annak, aki sosem találkozott vele. Formátuma is volt, nagystílusú viselkedett. Thomas Leithauser mint „grand-seigneur” írja le. De úgy gondolom, más volt a döntő. Ő képviselte az iskola szellemét. Neki volt a legfontosabb, hogy valóban közös ügygel bíró csoport legyenek, s ne csak alkotó tehetségek baráti köre. Ő ragaszkodott az ügghöz. Neki volt az ügy fontosabb minden másnál. Ezért adta ki parancsait, programjait, kiáltványait. Ezért viselkedett iskolamester módjára, ezért teremtette le társait mint kisgyerekeket. Benne volt meg a mester szenvedélye, a meggyőződés, hogy ő és csak ő tudja, merre vezet az út az igazsághoz. Ő mutatta az utat. Akik követték, maradtak, akik megorroltak rá, elmentek. De ügy csak addig volt, amíg neki volt az ügye. A Frankfurti Iskola ügye volt Horkheimer ügye. Ő képviselte. Nélküle csak egyike lettek volna az olyan radikális vagy romantikus értelmiségi csoportosulásoknak, mint Bloch, Benjamin, Kracauer, Sohn-Rethel és alkalmanként Adorno Positano-csoportja, melyet John Ely (FRIENDSHIP, 187–227.) úgy ír le, mint *philia* töltötte romantikus értelmiségiek társaságát Goethe VONZÁSOK ÉS VÁLASZTÁSOK című regényéből. Horkheimer erős jelenléte tette a Frankfurti Iskolát más milyenné. És ezért volt ő valódi, klasszikus vágású mester.

Ez magyarázza a Frankfurti Iskola azonosságának elvesztését is. Horkheimer vesztette el az ügyét Németországba visszatérvén. És ezért – igaz becsületére legyen mondva – nem adott ki több parancsot vagy kiáltványt. És ezért volt, hogy – bár a frankfurti egyetem filozófiai tanszékének dolgaiban még autoritást gyakorolt – többé már nem igényelt magának autoritást egy ügy dolgában. Ebben elhallgatott, visszavonult. Volt valami elegáns ebben a visszavonulásban, amikor a barátok újra barátok lettek, miután már nem szövetségeseket és munkatársakat jelentettek neki valami náluknál fentebbi szolgálatában.

Az idős Horkheimer nem szívelte a fiatal Horkheimert, nem szívelte az ügy Horkheimerét. Különösen saját baloldali írásai, erősen kritikai írásai miatt feszengett. A radikális baloldali retorika idegenné vált az akkori idők szellemétől, különösen Németországban. Nem maradt történelmi ügy, márpedig a Frankfurti Iskola számára csak

a világtörténelmi ügy volt valódi ügy. A *status quo* védelme olykor lehet józan választás. De ügynek nem ügy.

Adorno (és kisebb mértékben Horkheimer) folyamatosan hatott néhány kiváló ifjú gondolkodóra Németországban és azon kívül, a filozófiában egy olyan irányzat indult ki tőlük, amely nem volt sem pozitivista, sem heideggeriánus. De a Frankfurteri Iskolának mint iskolának a feltámadása a hatvanas években jött el, amikor ismét fölmerült egy ügy vagy inkább több ügy. A hatvanas években találták ki a „Frankfurteri Iskola” nevet, először Amerikában. Egy új nemzedék, amely torkig volt a pozitívizmussal, és viszolygott a konzervatív politikától, felfedezte a frankfurteri intellektuelek írásait és az ellenállás bennük megtestesült szellemét. Ekkor jött el a Frankfurteri Iskola feltámadásának ideje. A fiatal amerikaiak között Martin Jay játszotta a kulcsszerepet, amikor DIALECTICAL IMAGINATION-jében először mutatta meg a Frankfurteri Iskola élettörténetét. Elvégezte a szükséges kutatást, elfeledett írásokat ásott elő, és azonosította az alanyt (hüpokeimenon), melynek történetét elmondta. Nostalgia volt ebben a történetben, de ígéret is.

A Frankfurteri Iskola feltámadásának ideje megint elmúlt, a történet megint történelemmé vált, akadémiai disszertációk tárgyává. Visszatérek hát előadásom kezdetéhez. Iskolák nincsenek többé. Ha valaki megpróbálna alapítani egyet, inkább nevetésesnek hatna. Én azonban a magam részéről – s talán nem csak én – *nem haraggal, hanem paradox nosztalgiával nézek vissza egy olyan világra, amelyben valami, amit már nem kívánunk magunknak, még lehetséges volt.*

Határ Győző

SETÉT ÜZELMEK

(a *Verskabaréból*)

elleneimnek imhol üzenem
 hogy rosszul üzemel az *üzelem*

nem is nézem hányan ki hol melyik:
 leperegnek rólam *üzelveik*

üzemzavar? sok vizet nem kavar
 házamtáján az *üzelemzavar*

mindegy ki hogy első ki második
 ha zablarágóra pofásodik

s képe beletorzul a Krampuszig
 hogy farpofámra leheljen pusztit